

پرسشنامه و نحوه طراحی آن

■ محمود خسروچردی^۱

کارشناس ارشد کتابداری و اطلاع‌رسانی کارشناس پژوهش پژوهشگاه اطلاعات و مدارک علمی ایران

■ صانعی، سیدحسین. فنون تحقیق: پرسشنامه،

تهران: اندیشمندان؛ همه، ۱۳۸۸، ۱۶۰ ص،

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۵۱۹-۰۱۷-۸

مقدمه

پرسشنامه ابزاری است علمی برای اندازه‌گیری و جمع‌آوری نوع خاصی از اطلاعات و داده‌ها. اگر سیر منطقی تحقیق علمی را به سه مرحله تجسس، توصیف، و اثبات (تفسیر) تقسیم کنیم، پرسشنامه در مرحله تجسس قرار می‌گیرد (نعمت‌زاده، ۱۳۶۱) و اگر با نگاهی دیگر (نبوی، ۱۳۶۵، ص ۸) مراحل اصلی تحقیق را شامل طرح مسئله؛ تهیه و تنظیم فرضیه؛ جمع‌آوری اطلاعات؛ طبقه‌بندی اطلاعات بدست‌آمده؛ مطالعه اطلاعات و تشخیص روابط علت و معلول؛ تعیین اعتبار و نقد فرضیه؛ و تهیه گزارش تحقیق بدانیم، پرسشنامه در مرحله «جمع‌آوری اطلاعات» واقع می‌شود. روش‌های جمع‌آوری اطلاعات از دیدگاه‌های مختلف به چند نوع تقسیم می‌شود که عبارتند از: جمع‌آوری اسناد و مدارک؛ جمع‌آوری اطلاعات به‌طور وسیع؛ و جمع‌آوری اطلاعات به‌طور عمقی.

در سال‌های اخیر نویسندگان مختلفی به چگونگی طراحی پرسشنامه و اجرای پیمایش پرداخته‌اند که برای نمونه می‌توان به تلاش‌های هومن (۱۳۸۱)، مشکانی (۱۳۸۲)، پوریان و همکاران (۱۳۸۷)، چهرئی و آسیوند (۱۳۸۵) اشاره کرد. از این میان می‌توان کتاب دکتر حیدرعلی هومن را که از استادان برجسته روش تحقیق است، یک اثر بسیار خوب در این زمینه به‌شمار آورد.

در باره نویسنده

دکتر سیدحسین صانعی، دارای دانشنامه دکتری در رشته آمار حیاتی و صاحب چندین کتاب در حوزه‌های مختلف علمی است. از جمله آثار وی می‌توان به تجزیه و تحلیل افزوده در تحقیقات پزشکی، جدیدترین دانستنی‌های سرطان پستان (ویراستار)، اپیدمیولوژی مینا (مترجم)، بهداشت در زندان (مترجم)، سوالات و نکات آمار حیاتی: برای امتحانات جامع مقاطع بالاتر در گروه پزشکی، الفبای تحقیق، طراحی بانک اطلاعات با *SPSS*، آمار با اطمینان و آمار حیاتی کاربردی اشاره کرد که همگی را انتشارات اندیشمندان، که وی مدیرمسئول آن است، به چاپ رسانده است. همان‌گونه که مشاهده می‌شود وی به آمار، روش تحقیق، و موضوعات پزشکی علاقه دارد.

در باره ویژگی‌های ظاهری

بهرتر بود عنوان کتاب «ابزارهای پژوهش: پرسشنامه»، «فنون گردآوری داده‌ها: پرسشنامه»، یا «چگونگی طراحی پرسشنامه» انتخاب می‌شد. زیرا پرسشنامه ابزار پژوهش است نه تکنیک یا فن که خود مؤلف هم این مطلب را در صفحه ۲۱ و ۲۲ کتاب به‌طور ضمنی پذیرفته است.

طرح جلد کتاب، ساده و نسبتاً گویاست؛ تعدادی علامت سؤال (?) محصور در یک شکل مستطیلی با حاشیه سبزرنگ، معنای پرسشنامه

را به‌خوبی القا می‌کند. در پشت جلد نیز حرف Q بزرگ که آغاز یک شکل هندسی (همانند آنچه روی جلد مشاهده می‌کنیم) محصور می‌شد که طراحی یک‌دستی به‌دست آید.

در صفحه فهرست‌نویسی پیش از انتشار کتاب و در بالای صفحه در سمت چپ نام و نشان انتشارات اندیشمند چاپ شده است و در بخش فهرست‌نویسی پیش از انتشار نیز تکرار شده است، اما اثری از نام نشر «همه» در این صفحه به‌چشم نمی‌خورد. در روی جلد و عطف نیز این مسئله دیده می‌شود. اما در پشت جلد نام و آرم هر دو مرکز انتشاراتی درج شده است.

روی جلد با اصطلاح «تألیف» همراه شده است و برابر نهاده انگلیسی آن با By آمده است که مبهم است و بهتر بود از برابر نهاده‌های Compiled یا Compilation استفاده می‌شد. برابر نهاده انگلیسی عنوان به‌اشتباه Research Technique درج شده است که باید Research Techniques (به‌شکل جمع) آورده می‌شد. در پشت جلد کتاب، چکیده‌ای از محتوای کتاب آمده که سنت‌پسندیده‌ای است. اما ذکر چند نکته درباره چکیده پشت جلد ضروری است:

۱. نخستین جمله چکیده «موفقیت هر تحقیق در گرو طراحی پرسشنامه‌ای خوب، جامع و کامل می‌باشد» صحیح نیست. زیرا اولاً در هر پژوهش از پرسشنامه استفاده نمی‌شود (در این جمله تعمیم داده شده است) و ثانیاً ممکن است در یک پژوهش، هم‌زمان از چند ابزار برای گردآوری داده‌ها استفاده شود، مانند مشاهده، آزمایش و ... که در بخش‌هایی از کتاب نیز بدان اشاره شده است. سوم اینکه، در بسیاری از روش‌های کیفی از ابزار خاصی برای گردآوری داده‌ها استفاده نمی‌شود.

۲. «جامع و کامل» تشابه معنایی دارند و بهتر بود از «جامع و مانع» یا «کامل و دقیق» استفاده می‌شد، یعنی اینکه ابزار هم باید جامعیت داشته باشد (یعنی همه پرسش‌های موردنیاز پژوهش را دارا باشد) و هم دارای مانعیت باشد (یعنی پرسش‌ها تا حد ممکن تکرارپذیری نداشته باشند).

۳. در بخشی از چکیده ادعا می‌شود «پاسخ‌های خوب از سؤالات خوب طراحی‌شده حاصل می‌شود، نه از تجزیه و تحلیل ماهرانه». این ادعا به‌علت آنکه می‌توان مثال‌هایی برای رد آن آورد نادرست می‌نماید؛ زیرا پرسش‌های پژوهش و تجزیه و تحلیل درست مکمل یکدیگر هستند و باید در پژوهش‌ها به هر دو مورد توجه شود.

۴. اشتباهات چاپی فراوان در کتاب وجود دارد، حتی در پشت جلد که اصطلاح «تحقیقاتی» دوبار پشت سر هم تکرار شده و یکی از آنها زائد است.

درباره فهرست مطالب

اقلامی که به‌عنوان شناسه در فهرست مطالب کتاب آمده‌اند گاهی با تورفتگی^۲ و گاهی با شماره‌گذاری متمایز شده‌اند که از یک‌دستی فهرست کاسته است. در بسیاری از موارد، تورفتگی‌ها معنادار نیستند؛ برای نمونه:

سؤال باز
مزایای سؤال باز
سؤال بسته
مزایا
معایب
که باید به‌شکل زیر آورده می‌شد.

سؤال باز
مزایا
معایب
سؤال بسته
مزایا
معایب

یا در جاهایی که اصلاً نظم منطقی بین اجزای فهرست وجود ندارد و عنوان اصلی فصل‌ها نیز در اقلام جزئی فصل‌های دیگر گم شده‌اند:

سؤال و انواع آن
ویژگی‌های سؤال
در راستای اهداف
.....
.....
منابع اختلاف در پرسشنامه
دستورالعمل
مقدمه

که باید به‌شکل زیر ارائه می‌شدند.
سؤال و انواع آن
ویژگی‌های سؤال
در راستای اهداف
.....
.....
منابع اختلاف در پرسشنامه
.....
دستورالعمل
مقدمه

**مطالبی که در کتاب و در قالب
هفت فصل ارائه شده، بسیار کلی و
اجمالی است و چندان به جزئیات
پرداخته نشده است و جای مباحثی
چون تحلیل آماری پرسش‌ها
(اگرچه به اختصار)، شیوه تجزیه
و تحلیل و پردازش داده‌ها، و نیز
آزمون‌های آماری خالی است**

**مؤلفان آثار علمی در
بازنمایی آثار خویش یا
از خود سخن می‌گویند
یا نوشته خویش را
بر دیگران استوار
می‌دارند. درست و
شایسته آن است
که در شق دوم، حق
متقدمان علم با ارجاع
به آنها ادا شود**

فصل بررسی شده است. فصل چهارم، دستورالعمل نام دارد. این فصل شامل مقدمه، تعریف، ضرورت تهیه دستورالعمل، نکات اصولی در دستورالعمل و ملاحظات عملی است.

در فصل پنجم موضوع کدگذاری بررسی می‌شود. در این فصل به ضرورت کدگذاری، مراحل کدگذاری، شیوه کدگذاری، و دفترچه کدگذاری اشاره شده است. گفتنی است که برخی از عنوان‌های این فصل مانند «دفترچه کدگذاری» در فهرست مطالب کتاب نیامده است. فصل ششم مطالعه مقدماتی نام دارد که به تعداد نمونه در مطالعه مقدماتی، مشکلات اجرایی، و نیز ملاحظات عملی پرداخته است. فصل هفتم (که نمی‌توان آن را یک فصل نامید و فقط کمی بیش از دو صفحه است) به بازبینی سریع محلی اختصاص یافته است. به‌طور خلاصه، مطالبی که در کتاب و در قالب هفت فصل ارائه شده، بسیار کلی و اجمالی است و چندان به جزئیات پرداخته نشده است و جای مباحثی چون تحلیل آماری پرسش‌ها (اگرچه به اختصار)، شیوه تجزیه و تحلیل و پردازش داده‌ها، و نیز آزمون‌های آماری خالی است. همچنین، بهتر بود در ابتدای کتاب به روابط بین مسئله پژوهش، فرضیه‌ها، و ساخت متغیرها و نیز توصیف‌گرهای مربوط به آنها اشاره می‌شد.

مشخص نیست که مؤلف با چه هدفی دست به نگارش کتاب زده است. چون کتاب‌های بسیار ارزشمندی در این حوزه وجود دارد که در مقدمه بدان‌ها اشاره شده است. گرچه تعداد آنها اندک است، کاستی‌های این حوزه را پوشش می‌دهند.

درباره جداول و نمودارها و ضمایم

کتاب دارای چند جدول و نمودار نامنظم است که در ابتدای کتاب فهرست آنها نیامده است و پرداختن به ضعف‌های جداول، حجم نقد

.....
این آشفتگی در فهرست مطالب، مراجعه‌کننده را کاملاً سردرگم می‌کند و چون مرز مشخصی بین عنوان فصل‌ها، عنوان‌های اصلی و فرعی وجود ندارد و منطقی بودن فهرست منابع (که مهم‌ترین یا یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های آن است) را از بین برده است.

درباره متن

کتاب فنون تحقیق: پرسشنامه شامل شش فصل جداگانه (و به‌قول مؤلف، متمایز) می‌باشد. فصل اول به بررسی روش‌های جمع‌آوری اطلاعات می‌پردازد. در این فصل به روش‌های گردآوری داده از طریق پرسشنامه پستی، اعزام آمارگیر و پرسشگر، مشاهده، استفاده از اسناد و مدارک، آزمایش، و تلفن اشاره شده، اما به ابزارهایی چون پرسشنامه‌های دیجیتالی یا الکترونیکی که امروزه بحث آنها بسیار داغ و دارای مزایای فراوانی است، اشاره نشده است.

در فصل دوم درباره ساختار پرسشنامه بحث شده است. در این فصل به انواع پرسشنامه (پرسشنامه و عقیده‌سنج)، خصوصیات پرسشنامه، پایایی و روایی پرسشنامه‌ها (فقط تعاریف پایایی و روایی بدون اشاره به چگونگی اندازه‌گیری آنها)، و مراحل طراحی پرسشنامه (شامل ۱۲ مرحله اجمالی) اشاره شده است. در این فصل فقط با جملاتی کلی روبه‌رو هستیم و با خواندن این فصل نمی‌توان حتی پایایی و روایی پرسشنامه را به‌طور عملی اندازه گرفت. مؤلف ادعا کرده است که این کتاب برای همه افرادی که درگیر مطالعات تحقیقاتی هستند، مفید خواهد بود، اما کتاب خلاف این قضیه را نشان می‌دهد.

فصل سوم به سؤال و انواع آن می‌پردازد. دو نوع سؤال باز و بسته به همراه معایب و مزایای آنها و نیز ویژگی‌های سؤال در این

شکل در بخش فهرست منابع آمده است که باید این گونه می‌بود:
Settle, R. B. یا Settle, Robert B.. برخی از ارجاعات ناقص است؛ مانند:

11. Fray. R. A Brief guide to questionnaire development.
علاوه بر آن، منبع شماره ۱۴ شامل سه ارجاع مختلف است که احتمالاً در صفحه‌آرایی با هم آمیخته شده‌اند.

جمع‌بندی

این کتاب بیشتر شبیه جزوه‌ای است که با عجله تبدیل به کتاب شده و به چاپ رسیده است. در مقایسه با کتاب‌هایی که در زمینه طراحی پرسشنامه نوشته شده‌اند، کتاب حاضر از نظر محتوایی بسیار ضعیف است. اگر این نوشته، نخستین از نوع خود بود، می‌شد از اشتباهات آن چشم‌پوشی کرد. اما با وجود چندین اثر خوب در این زمینه، نگارش چنین کتابی محل پرسش است. مؤلف ناشر، عجله زیادی برای چاپ کتاب خویش داشته است که شاید پندار نیاز بازار، وی را به این امر واداشته است. همچنین، به نظر می‌رسد کتاب مراحل ارزیابی پیش از چاپ را طی نکرده است که چنین ضعف‌های فراوان محتوایی و ظاهری دارد. قیمت کتاب (سی‌وشش هزار ریال) نیز با توجه به حجم آن و نیز در مقایسه با آثار عالمانه مشابه به زبان فارسی زیاد است. این کتاب برای تدریس دانشگاهی مطلوب نیست و باید بازبینی شود. امید که با بازنویسی کتاب، توجه بیشتر به بخش‌های وام‌گرفته از دیگر نویسندگان و رعایت امانت و استناددهی به آنها در متن، ویرایش ادبی، و نیز صفحه‌آرایی مجدد، و افزودن مباحث ضروری دیگر، بهبود وافر یابد.

پی‌نوشت‌ها:

1. mkhosro@gmail.com
2. Indention
3. APA

مآخذ:

۱. پوریان، عزت‌الله و همکاران (۱۳۸۷). روش‌های طراحی پرسشنامه، تهران: کارپام.
۲. چهرئی، علی؛ سرور اسپیوند (۱۳۸۵). اصول طراحی پرسشنامه در مطالعات علوم پزشکی، تهران: نور دانش.
۳. علیدوستی، سیروس؛ فخرالسادات محمدی؛ محمد ابویی اردکان؛ حمید کشاورز (۱۳۸۷). شیوه‌نامه ایران، تهران: پژوهشگاه اطلاعات و مدارک علمی ایران.
۴. مشکانی، زهراسادات (۱۳۸۲). راهنمای عملی طراحی پرسشنامه در پژوهش‌های پیمایشی، تهران: دانشگاه علوم پزشکی تهران.
۵. نبوی، بهروز (۱۳۵۵). مقدمه‌ای بر روش تحقیق در علوم اجتماعی، تهران: کتابخانه فروردین.
۶. نعمت‌زاده، شهین (۱۳۶۱). «پرسشنامه به‌عنوان یکی از روش‌های جمع‌آوری اطلاعات»، اطلاع‌رسانی، دوره ششم، ش ۱ و ۲.
۷. هومن، حیدرعلی (۱۳۸۱). اندازه‌گیری‌های روانی و تربیتی (فن تهیه تست و پرسشنامه)، تهران: پارسا.

و بررسی حاضر را بیش از اندازه می‌سازد. چند نکته درباره ضمایم کتاب ذکر می‌شود.

۱. اگر هر پژوهش، تا آن اندازه که مؤلف تأکید کرده است، باید محتوای مقدماتی داشته باشد که استفاده‌کننده مجبور شود آن را مطالعه نماید، به‌جرت می‌توان گفت که افرادی که باید این پرسشنامه‌ها را پر نمایند هرگز یا جز با اصرار فراوان راضی به پر کردن پرسشنامه‌ها نمی‌شوند.

۲. ضمایم برای روشن‌تر شدن مطالب مطرح‌شده در متن کتاب یا ارائه اطلاعاتی که در درجه دوم اولویت هستند، استفاده می‌شوند. اما شکل‌ها یا فرم‌های ارائه‌شده در ضمایم یا اصلاً خوانا نیستند یا به‌سختی خوانده می‌شوند (که ایراد هم به مؤلف و هم به ناشر که هر دو یکی است، وارد است).

۳. آن اندازه که مؤلف در پیش‌گفتار به داشتن ضمایم در کتاب تأکید کرده است، خواننده را بر آن می‌دارد که به بخش ضمایم نیز توجه کند. اما در بخش ضمایم تنها سه فرم آمده است که کتاب بدون ضمایم نباشد.

درباره مؤخره‌ها

کتاب فاقد واژه‌نامه انگلیسی به فارسی یا فارسی به انگلیسی و نیز نمایه است.

درباره استنادها

مؤلفان آثار علمی در بازنمایی آثار خویش یا از خود سخن می‌گویند یا نوشته خویش را بر دیگران استوار می‌دارند. درست و شایسته آن است که در شق دوم، حق متقدمان علم با ارجاع به آنها ادا شود (علیدوستی و همکاران، ۱۳۸۷). کتاب حاضر دارای ۲۷ منبع انگلیسی در قسمت «منابع» است. جالب‌توجه آنکه کتاب فاقد حتی یک ارجاع درون‌متنی در سراسر کتاب است. ارجاع‌های برون‌متنی (چه در زیرنویس صفحات و چه در فهرست منابع) نیز برخلاف اندک‌بودن تعداد آن، دارای اشکالات فراوانی است. برای نمونه، برخی از اسامی در فهرست منابع به‌ترتیب نام و نام خانوادگی آمده است، اما در بیشتر موارد اسامی نویسندگان به‌ترتیب نام خانوادگی و نام کوچک آمده است و مؤلف سعی داشته که فهرست منابع را با پیروی از شیوه‌نامه ای. پی. ای^۲ درست نماید. برای نمونه Robert B. Settle به همین

